

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Published by
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/>

Winter 2022 / 9-4
[atddhttps://doi.org/10.46868/atdd](https://doi.org/10.46868/atdd)

Geç Dönem Osmanlı Eğitiminin Dinamiklerini Halide Edib'in Mor Salkımlı Evi'nden Okumak

İbrahim Caner Türk*
ORCID: 0000-0002-7204-4067

Öz

Bu çalışmada Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerinin tanınmış edebiyatçılarından Halide Edib Adıvar(1882-1964)'ın “Mor Salkımlı Ev” başlıklı otobiyografisinden yola çıkılarak Halide Edib'in eğitim geçmişinden istifadeyle geç dönem Osmanlı eğitimi aydınlatılmaya çalışılmaktadır. İlgili yazarın; aile bireyleri, kitap(dinî ve dinî olmayan), tiyatro ve tabii ki öğretmenleri ve okul arkadaşlarına kadar çok çeşitli yerlerden etkilendiği görülmektedir. Bu çeşitli etkilerin o dönemde mevcut olan eğitim seçenekleriyle paralellik arz ettiği de görülmektedir. Yabancı ya da yerli, resmi veya gayri resmi(örneğin evde) eğitim, bizzat eğitimin içinde yer alma vb. hususlara bir bütün olarak bakıldığında ilgili kaynağın geleneksel olarak resmi okul sistemi perspektifinden bakılmış olan eğitim tarihinin bazı başlıklarını doldurmaya yardımcı olduğu da görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Halide Edib, Eğitim

Gönderme Tarihi: 30/11/2022

Kabul Tarihi:25/12/2022

* Doç. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzincan- Türkiye, icanerturk25@hotmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

TÜRK, İ. C., “Geç Dönem Osmanlı Eğitiminin Dinamiklerini Halide Edib'in Mor Salkımlı Evi'nden Okumak ”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 9, S. 4, 2022, s. 1699-1730.

Reading Dynamics Of The Late Ottoman Education From Mor SalkımlıEv (House With Wisteria) By Halide Edib

İbrahim Caner Türk*
ORCID: 0000-0002-7204-4067

Abstract

In this study, it is tried to illuminate the late Ottoman education by making use of Halide Edib's educational background, based on the autobiography of Halide Edib Adıvar (1882-1964), one of the well-known men of letters of the Constitutional and Republican eras, titled "Mor Salkımlı Ev (House with Wisteria)". The author seems to have been influenced by a wide variety of places, from family members, books (religious and non-religious), theater, and of course, to her teachers and schoolmates. It is also seen that these various effects are in parallel with the education options available at that time. When the issues such as foreign or domestic, formal or informal education (for example, at home), taking part in education itself are considered as a whole, it is seen that the relevant resource helps to fill some headings of the history of education that have traditionally been viewed from the perspective of the official school system.

Keywords: Ottoman Empire, Halide Edib, Education

Received Date: 30/11/2022

Accepted Date: 25/12/2022

*Associate Professor, Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Erzincan- Turkey, icanerturk25@hotmail.com

You can refer to this article as follows:

TÜRK, İ. C., "Geç Dönem Osmanlı Eğitiminin Dinamiklerini Halide Edib'in Mor Salkımlı Evi'nden Okumak", *Academic Journal of History and Idea*, Vol. 9, Issue 4, 2022, p. 1699-1730.

Giriş

İlgili konuya geçmeden evvel Halide Edib Adıvar'ın hayatı ve ilgili eseri olan Mor Salkımlı Ev hakkında bilgi vermek çalışmanın anlaşılabilirliği açısından daha uygun olacaktır.

Halide Edib; Osmanlı'nın geç dönemi olarak nitelendirilen son dönem münevver, muharrir ve eğitimcilerindendir. Mor Salkımlı Ev ise Halide Edib'in otobiyografi olarak kaleme aldığı eseridir. Yazar bu kitapta çocukluğundan Kurtuluş Savaşı yıllarına kadar olan hatıralarını anlatır. Halide Edib bu kitabı hayatının farklı dönemlerinde hem İngilizce hem de Türkçe olmak suretiyle kaleme almıştır. Halide Edib hatıralarını İngilizce olarak "Memoirs of Halide Edib" ismiyle 1926 yılında Londra'da yayımlamıştır.

I.1.Halide Edib Adıvar'ın Hayatı

Halide Edib Adıvar, meşrutiyet ve cumhuriyet devirlerinin tanınmış edebiyatçılarından. 1908'den sonraki Türk Edebiyatı'nın bilhassa roman ve küçük hikaye sahasında en çok ve haklı bir şöhret kazanan muharriridir. 1882'de İstanbul'da doğdu. Üsküdar'daki Amerikan Kız Koleji'nde okudu. 1908'de gazetelerde yazmaya başladı. 1909'dan sonra eğitim alanında görev alarak öğretmenlik, müfettişlik yaptı. Balkan Savaşı yıllarında hastanelerde çalıştı. 1919'da Sultanahmet Meydanı'nda, İzmir'in işgalini protesto mitinginde etkili bir konuşma yaptı. 1920'de Anadolu'ya kaçarak Kurtuluş Savaşı'na katıldı. Kendisine önce onbaşı, sonra üstçavuş rütbesi verildi. Savaşı izleyen yıllarda Cumhuriyet Halk Fırkası ile siyasal görüş ayrılığına düştü. Ardından 1917'de evlendiği ikinci eşi Adnan Adıvar'la birlikte Türkiye'den ayrıldı. 1939'a kadar yurtdışında yaşadı. O yıllarda konferanslar vermek üzere Amerika'ya ve Mahatma Gandhi tarafından davet edildiği Hindistan'a gitti. 1939'da İstanbul'a dönen Adıvar, 1940'ta İstanbul Üniversitesi'nde İngiliz Filolojisi Kürsüsü başkanı oldu, 1950'de Demokrat Parti listesinden bağımsız milletvekili seçildi. 1954'te istifa ederek evine çekildi ve 1964'te öldü.¹

¹İnci Enginün, *Halide Edib Adıvar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 1-90; Halide Edib Adıvar, *Yeni Turan Raik'in Annesi*, Atlas Kitabevi, İstanbul tarihsiz, s. 5-7; Halide Edib Adıvar, *Ateşten Gömlek*, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 7.

I.2.Mor Salkımlı Ev

Mor Salkımlı Ev, Halide Edib Adıvar'ın basılmış bulunan eserlerinin sonuncusudur. Müellifin göçüp gittiği günlerde ortaya çıkan bu eser, onun hayatının başlangıcından, yani hatırladığı ilk hadiselerden 1918'e kadarki yıllarını ihtiva etmektedir.²

II. Halide Edib'in Eğitim Geçmişinden Geç Dönem Osmanlı Eğitiminin Dinamiklerini Okumak

Halide Edib'in eğitim geçmişinden geç dönem Osmanlı eğitiminin dinamiklerini başlıklar halinde ve kronolojik olarak şöyle ifade edebiliriz.

II.1.Halide Edib'in Eğitim Cephesini Kuvvetlendiren İlk Tesirler ve Bu Tesirlere Etken Olan Şahsiyetler

Halide Edip, eğitim cephesini kuvvetlendiren ilk tesirleribabaannesinden, büyük babasından, Saraylı Hanım Teyze olarak andığı, saray kökenli bir hanımefendiden ve baba dostu Sırrı Bey'den aldığını ifade etmekteydi.

Babaannesi ve Büyük Babasının Tesirleri

Halide babaannesi ve dedesi hakkındaki gözlemlerinde: “Gündüzleri, uzun sedirin bir köşesinde kırmızı minderde Haminne oturur, öbür köşesinde Büyükbaba. İkisinin de elinde daima birer kitap bulunur. Haminne yüksek sesle Fransızcadan tercüme edilmiş kitaplar okur. Büyükbaba'nın elinde mutlaka dinî bir kitap vardır. O, başını hafif hafif sallayarak, dudaklarını kımıldatarak içinden kelimeleri heceler. Haminne yalnız kolay okumakla kalmaz, hem hikaye hem de şiir yazar. Her halde kültür itibariyle sadece kendi çağdaşları hanımların değil, kocasının da fevkindedir.”³

“Büyükbaba okumak bilir, fakat yazmak bilmezdi. Haminne'nin o güne göre yüksek kültürüne rağmen siyasi ideal bakımından Haminne'nin fevkinde idi. Her ne olursa olsun ben Büyükbaba'yı tercih ediyorum.”⁴

“Her şeye rağmen Haminne'nin de üzerimdeki tesiri Büyükbaba kadar mühim olmuş, ikisinden de birçok şeyler tevarüs etmişimdir. Yazı yazmak tarafımın Haminne'den geldiğine hiç şüphe yoktur. Zamanının ve belki de tahsilinin derecesi, bir muharrir olmasına mani

²Fevziye Abdullah Tansel, “Halide Edib-Adıvar, Hatıralar: Mor Salkımlı Ev”, *Belleten*, C. 30, S. 118, Nisan 1966, s. 303.

³Halide EdibAdıvar, *Mor Salkımlı Ev*, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s.36.

⁴H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 64.

olmuştur, fakat en bahtiyar zamanı bir tarafa çekilip bir takım aşk hikayeleri veya şiirler yazdığı saatlerdir. Garip olarak yazdıkları kendi mizacına çok zıttır. Bunun saiki (sebebi) belki kendisinin yabancı kaldığı bir alem yaratmaktı. Eğer Haminne kendi iç müdillerini (içgüdülerini) ifade edebilecek bir şekilde yetişmiş olsa idi, hiç şüphesiz bir Türk Jane Eyre’i⁵ yaratabilecekti.”⁶

Saraylı Hanım Teyzenin Tesirleri

Halide, Mor Salkımlı Ev’e dönüşünde burada Saraylı Hanımla karşılaşmıştı. Bu hanım, uzun müddet Saray’da hocalık ettikten sonra, nihayet o zaman Saray’a intisabı olan Büyükbaba’nın evine çirak edilmişti. Zamanına göre okumuş yazmış, çok kültürlü bir insandı. Onun zengin kütüphanesi, küçük kızın kültürünün bir kısmını hazırlamış, okuyabilecek bir yaşa geldikten sonra bu kütüphaneye dört elle sarılmıştı.⁷

Halide, Saraylı Hanım Teyze’nin odasına ilk intikal ettiği günü unutamadığını, kendisine o günü unutturmayan şeyin; onun, kütüphanesinden Afrika Seyahanesi’ni⁸ çıkarıp okuması olduğunu ifade ederek, “Resimleri gösterirken okuyor, anlatıyor, Afrika denilen o esrarlı ülkeyi canlandırıyor. Haminne’nin dediği gibi, taş bile okuma öğretecek hususi bir kabiliyeti vardı. Esasen komşulardan birkaç genç kızı okutmuş ve yetiştirmişti. Bana, herhalde bu Seyahatname yepyeni bir dünya açtı. Ondan sonra okumak için içimde müthiş bir heves uyandı, Saraylı Hanım Teyze’yi çok sevmeye başladım.”⁹ Demekteydi.

Sırrı Bey’in Tesirleri

Halide, irfan sahibi diğer bir sima olan Sırrı Bey’i de şöyle anlatmaktaydı: “Babamın dostları arasında en çok Sırrı Bey’i severdim. Hâlâ da hatırasına muhabbetle bağlıyım. Memlekete büyük hizmetleri olan, Abdülhamid devrinin ifsat edici tesirine rağmen doğru kalmış olan Sırrı bey, aynı zamanda çok tatlı ve kültürlü bir insandı. Shakespeare’i tercüme

⁵Jane Eyre, İngiliz yazar Charlotte Bronte (1816-1855)’in 1847’de yayımladığı romandır. Victoria dönemi İngiltere’inde farklı sınıftan iki kişi arasındaki bir aşkı anlatan roman, toplumda yaşanan dini baskıyı, sınıf ayrımını ve erkek üstünlüğünü gerçekçi bir biçimde yansıtmaktadır. Mina Urgan, *İngiliz Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 1156-1160.

⁶H. E. Adivar, *a.g.e.*, s. 65-66.

⁷H. E. Adivar, *a.g.e.*, s. 35.

⁸Georges August Schweinfurt (1836-1925)’un Afrika kıtasını, Orta Afrika’dan Mısır’a kadar anlatan Osmanlı’nın son imparatorluk döneminde basılmış seyahatini içeren bol resimli Afrika Seyahatnamesi.

⁹H. E. Adivar, *a.g.e.*, s. 79.

eder, parçalar okurdu. Manasını anlamam o yaşta mümkün olmamakla beraber, dinlemekten haz duyardım. *Venedik Taciri, Sehv-i Mudhik*¹⁰ onun ilk neşredilmiş tercümelerindendir.”¹¹

II.2.Halide Edib’in Bir Mahalle Mektebine Dair İzlenimleri

Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan beri aşağı-yukarı her köy ve mahallede en az bir tane olan mahalle mekteplerinde eğitim-öğretimin esası, dinin ve ahlakın öğretilmesinden ibaretti. Bu okullara, mektep, mekâtib, küttab, taş mektep gibi isimler de verilmiştir. Anne ve babaların çocuklarına ayet ve hadislerle desteklenen dini inanç ve şartları öğretme isteği; mahalle mekteplerinin yaygınlaşmasında etkili olmuştur.¹²

Halide Edib’in o dönemin mahalle mekteplerinden birine dair gözlemleri şöyleydi:

Halide Edip, ömrü boyunca bağlı kaldığını ifade ettiği Mahmure ablasının bir gün Halide’nin elinden tutarak ev halkından Refet’in gittiği, karşıdaki mescide bağlı olan mahalle mektebine götürdüğünü ifade etmekteydi. Bu mektepte gördüğü sahne Halide’nin hafızasına büyük bir kudretle hakk edilmişti. Bu mektep erkek çocuklara mahsus idi. Azat zamanı caminin önünü alt üst eden çocuklarınkiyametler koparmaları, bir didişme manzarası yaratmalarından dolayı Halide, o tarafa hiç gidemezdi. Bu defa ders esnasında Mahmure abla onu oraya soktu. Dershanenin kapısına kadar götürdü. Kapı açıldı, içeride şöyle hareketli manzara göze çarpıyordu:

“Yerde bir sürü çocuk yer minderlerine oturmuş, önlerinde rahleler, mütemadiyen eğilip oturuyorlar. Kapının karşısında yüksekçe bir yer minderinde, yeşil sarıklı bir hoca efendi. O da, öne arkaya aynı ahenkle sallanarak oturuyor. Arkasındaki duvara dayalı, ucu tavana değen bir değnek.” Halide’nin gözleri bu değneğe saplanmıştı. “Arkada oturan çocuklar arasında bir ses mi oldu, ne oldu, Hoca efendi hemen bu değneği eline aldı ve en arkadaki çocuğun kafasına nişan alarak bir yılan sürati ile indirdi. Evet, Hoca Efendi yerinden kalkmadan iki de bir de bu uzun değneği, gürültü yapmaya cesaret eden herhangi bir rahle başındaki çocuğun kafasına indiriyordu.” İşte bu manzaranın hatırasından dolayı, küçük kız mektebe gitmeden okutulup yetiştirilmiş olmasından çok memnundu.¹³

¹⁰“Venedik Taciri” İngiliz dilinin en büyük ve dünyanın en iyi dram oyunu yazarı olarak anılan William Shakespeare (1564-1616) in en çok bilinen tiyatro oyunlarından birisidir. Oyun, bir komedi olmakla birlikte ciddi trajedik bölümler de içerir. *Sehv-i Mudhik* ise Yanlışlıklar Komedyası olarak Osmanlıcaya çevrilmiş Shakespeare’nin en erken tarihli oyunudur.

¹¹H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 83.

¹² Osman Zeki Bey, *Osmanlı Çöküş Döneminde İlköğretim -Kıymetdar Hatıralarımdan Bizde Maârif-i İptidaiyye*, Haz. İbrahim Caner Türk, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 11-12.

¹³H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 34.

Halide, ev halkından Refet'in mektebe gidip de öteki oğlanların arasına karışmasıyla, "Artık onu da vahşi cinse mensup addettim ve bir daha oynamadım." Demekteydi.¹⁴

Halide, bir ilk mektep denemesini de şöyle anlatmaktaydı: "Mahmure abla, -ne zaman bilmiyorum- Cavide Hanım adlı bir hususi hocanın açtığı mektebe kısa müddet için gitmişti. Ben de oraya gitmek istediğimi söyleyince dayak yiyebilir misin? Dedi. Anlaşılan Cavide Hanım'ın terbiye siteminden bahsetmek istiyordu. Ablam: "Dayağa alışmalı, dayak cennetten çıkmış" diyerek bana harfleri öğretirken tokat atar dururdu. Fakat bu mektebe devam etmedim, zira Cavide Hanım'ın usulünü pek beğenmemiştim."¹⁵

II.3.Halide Edib'in Babası Mehmet Edip Bey'in Katı Bir İngiliz Terbiye Usulü Benimsediği

Halide Edib, babası Mehmet Edip Bey'in katı bir İngiliz terbiye usulü benimsediğini ve kendisinin bundan hoşlanmadığını ifade etmekteydi. Bu durumu şöyle dile getirmekteydi:

"İngilizlerin terbiye usullerini, çocuklarına giydirdikleri esvapları, verdikleri gıdayı kızına tatbik etmek istiyordu. Çoraplarından, pabuçlarından, mendillerinden, hülasa her şeyinden o mes'uldü. Yalnız şapka giydirmek, o günler için mümkün olmadığından çocuğu yazın başı açık gezdiriyor, kışın da kalpak giydirdiyordu. Kış günlerinde hep lacivert kısa esvaplar, yazın da beyaz. Haminne'nin daima, çocuk soğuk alacak diye söylenmesine rağmen, kolları ve bacakları daima kısa ve çıplak. Halide Edip'i tazip eden(üzen) şey kendi yaşında ve kendi sınıfına mensup çocukların kıyafetlerinin bambaşka olması idi. Fazla olarak, o yaştaki kızlara giydirilen kırmalı, parlak renkli, kurdela esvapları, üzerlerindeki inci boncukları kıskanırdı."¹⁶

"Küçük kızın gıdası da diğer çocuklarınkinden ayrıdır. O günün çocukları her istediklerini yerlerdi. Elllerinde horoz şekerleri, çeşitli renk ve şekilde şekerlemeler yer dururlardı. Halbuki küçük kıza et ve sebze ve sadece az miktarda yemiş verilir, akşamları ise bir bardak süt içirilip yatırılırdı. O günlerde hayatının en büyük emeli, istediği kadar kiraz, patlayıncaya kadar mısır ve hıyar yemektir. Evet, yemek rejimi, her akşam yıkanmak ve gözlerine o yakıcı damlayı damlatmak olmasa bu evde pek ala mesut olacaktı."

¹⁴H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁵H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁶H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 42-43.

“İşte bu, kendini diğer çocuklardan aşağı görme ve mahrumiyet duygusu onda hayvan yavrusuna yakın bir his uyandırır. Bütün güzellik ifade eden şeylere karşı, gözü, kulağı, bütün varlığı ile(tutkun) olan bu kız, bütün hislerinde daha fazla bir hayvan yavrusuna benzerdi. Maamafih bütün o yaştaki çocuklar az çok öyledirler.”¹⁷

II.4.Halide Edib Çocuk Yuvasında

Küçük Halide, Kiria Eleni adlı bir Rum kadının işlettiği bir çocuk yuvasına verilir. Halide, buradaki tek Türk çocuğudur. Halide, KiriaEleni’yi çok sever ve burada bir sıcaklık hisseder. Buna dair safahatı da aşağıdaki şekilde ifade eder:

“O günlerde küçük kız, Kiria (Bayan, hanımefendi) Eleni’nin idare ettiği bir nev’i çocuk yuvasına verdiler. Kiria Eleni’nin iki kız kardeşi ile idare ettiği bu mektebe ekseriya Yıldız civarından Saray’a mensup, tanınmış Hıristiyanların küçük çocukları giderdi. Tek Türk çocuğu Halide idi. Oraya nasıl götürdüler pek hatırlayamaz, fakat en derin ve en uzun aşkı Kiria Eleni’ye karşı hissetmiştir ve bu hissini hiç unutmamıştır.”

“Bu ihtiyar kadının harici görünüşü çirkinlik rekorunu kırabilir. Fakat bu görünüşünün arkasındaki insanî ve ruhî tarafı çocuk sezmiştir. Bu daima kırılan gözlerin ifade ettiği şefkatin güzelliği küçük kızın gönlünü sarmıştır. Hiç şüphesiz bu çökük yanakların derin çizgileri, bu kadının başkaları uğrunda, başkaları namına katlandığı meşakkat ve ızdırabın markaları (izleri) idi. Bu, daima öne doğru eğilen uzun vücutta, kendini yalnız hisseden çocukları kollarının arasına almak, göğsüne basmak isteyen bir ifade vardı.”

“İşte bu küçük kız, bu yaşlı mütevazi mahlukla karşılaşınca kadar, bu garip dünyada kendini yapayalnız hissetmişti. O zamana kadar tâbi olduğu hisler, hatta zevkler bile harici idi. İçi tamamen, etrafında aşılmayan bir duvar ile ayrılmıştı. Yani gönülden gönüle giden ve insan saadetinin hakiki manasını ifade eden bir temasa kavuşmuş değildi. O zamana kadar, içindeki bu aşılmaz duvar içinde, varlığı daima bir şey bekler gibi bekler, kendi cinsine ait olmayan hayvanlar arasına düşmüş bir hayvan yavrusu gibi gariplik duyardı. Bu ihtiyar hoca ona iç hayat temasını ilk defa hissettirmişti. Biraz anormal, biraz herkesten fazla uzak duran mahluk artık oynuyor, sığıyor, koşuyor ve yaşıyordu. İhtiyar Eleni’nin varlığı ve huzuru ona sonsuz bir emniyet veriyordu. Küçük kız şarkı söylüyor, ihtiyar kadını memnun edecek Rumca şiirler ezberliyordu.”¹⁸

¹⁷H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁸H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 42-44.

“Bazen Eleni, onu bilhassa misafir varken, masanın üzerine çıkartır ve *Kukuriko Petinos* diye başlayan, sabahları herkesi uyandıran yaramaz horozun şiirini tekrar ettirirdi. O günlerde küçük kız biri evde, diğeri mektepte iki dil konuştuğunun farkında değildi. Dil onun için bir hisse, bir düşünceye hitap eden bir sestem ibaretti. Karşısındakinin anlayışına göre bu işareti verirdiniz.”¹⁹

II.5. İlk Ders Tecrübesi ve Derse Başlama Merasimi (Amin Alayı)²⁰

Halide, ilk ders tecrübesini ve kendisi için düzenlenen amin alayını da şöyle anlatmaktaydı: “Bu günlerde Haminne’nin yatağı başında, bana okuma öğretmeleri için uzun uzun vızladım. Haminne ise: Baban, kızımı yedi yaşından evvel okutmam diyor. Ben üç yaşında başladım; bizim günlerimizde yedi yaşındaki çocuklar hafız bile olurlardı diyordu. Fakat bu vızıltıyı ben hemen her gece devam ettirdim. O da babamı sıkıştırmış olacak ki babam da beş yaşımı bitirince okumama muvafakat etmiş. Bu muvafakat derhal evde bir mektebe başlama hazırlanması doğurdu. O günlerde mektebe başlama merasimi çok cazipti. Kızlara ipekli, süslü esvaplar giydirirlerdi, göğüslerine sırma işlemeli içlerinde Elifba cüzü bulunan keseler asarlar, arabaya bindirirler, ayaklarının altına ipekli yastık koyarlardı. Başlanacak mektebin çocukları, arabanın arkasından gelirler ve öndeki büyük çocuklar ekseriyetle:

Şol cennetin ırmakları,

Akar Allah deyudeyu.

Cennette huri kızları,

Gezer Allah deyudeyu!

Diye çocukluğumuzun en meşhur ilahisini söylerler, her mısranın arkasından küçükler de amin, amin diye alaya katılır ve gırtlaklarını patlatıncaya kadar bağırırlardı. Sokaklarda alay geçerken başka çocuklar da sürüye katılır, mektebe kadar giderler. Mektebe başlayacak çocuk, hocanın elini öperek elifbayı tekrar ederdi. Ondan sonra bütün çocuklara lokma ve çil

¹⁹H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 45.

²⁰Amin Alayı Osmanlılar döneminde okula yeni başlayan çocuklar için düzenlenen törendir. İlk defa ne zaman ve nasıl başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Halk arasında amin alayı olarak adlandırılan bu törene “bed’-i besmele cemiyeti” de denilmekteydi. Mustafa Öcal, “Amin Alayı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 63,

para dağıtılırdı. Artık ertesi sabahtan itibaren mektebin kalfası gelir, mahallenin mektebe giden diğer çocukları ile birlikte onu da alır mektebe götürürdü.”²¹

“Bu alay, düğün merasimi kadar mühim sayılır, aileler çok para sarfeder ve Osmanlı devrinin sisteme bağlı içtimaî yardım hissine uyarak, o mahallenin birkaç fakir çocuğu da mektebe verilir, masrafları görülürdü. Bu alaylar bende büyük bir heyecan uyandırır, fakat arabanın içine oturup, üzerime dikkat çekmek beni korkuturdu. Çok şükür babam da beni evde okutmaya karar verdi.”

“Evde bir hoca tuttular, başlamak merasimi de evde yapıldı. Babamın Saray arkadaşları ile birlikte bütün erkek komşulara bir ziyafet çekildi. Haminne kıyafetim için bu defa kendi sözünü yerine getirdi. Kısa etekli esvaplarla bu iş olmaz diyerek, lacivert entari ile evde dahi olsa böyle bir mübarek merasimin yapılamayacağına inanmıştı. Bana, gayet güzel, çiçekli, şampanya renkli, topuklara kadar uzun entari ile bir de aynı renkli tül den başıma bir örtü hazırlandı.”²²

“Bu resmi günün havası Mahmure Ablayı da ağırlaştırmıştı. El ele salona girdik, bir genç hafız Kur’an okudu, Hoca Efendi önündeki rahleye diz çöktük. Odadaki kalabalık içinde elifbayı yüksek sesle tekrar etmek beni şaşırttı, ayağa kalktığım vakit Hoca’nın elini öpmeyi unutmuşum.”

“Evllenme, bayram, hatta mektebe başlama. Hülâsa başka mekteplerde coşkun bir sevinç gösterisine vesile olabilecek merasimler bizde daima hüznü yaratıyor. Kadınlar mutlak ağlıyor, erkekler huşu ifade eden bir tavır takınıyorlar. Evet, başkalarına sevinç veren şey bize hüznü veriyor.”

“Hoca, akşamları selamlıkta bizi okutmaya geliyordu. İki tarafında mum yanan rahlede, her gece Kur’an okumaya çalışıyordum. Çünkü bize kıraat okutmadılar. Maamafih Kur’an’ın ahengi bana çok haz veriyordu. Hocamız Makedonyalı bir muhacirdi. Ailesiyle evimizin arka tarafında bir evde oturuyor, gündüzleri Uzuncaova’daki iptidai mektepte muallimlik ediyordu. Mahmure abla, Cavide Hanım mektebindeki, kulak çekme ve değnek cezasının bu hoca tarafından verilmesi imkanı olmadığını görünce, zaman zaman azıtır ve çok yaramazlık ederdi.”²³

²¹H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 84.

²²H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 84-85.

²³H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 85-86.

“Ben, biraz söker sökmez Saraylı Teyze’nin odasına, Fikriyar kitap tozu alırken gider, benim yerinden dahi kımılatmaya gücüm yetmeyen “Afrika Seyahatnamesi”ni yere indirtir, kendim de yere uzanır, gözlerim ağrıyınca kadar yazıları sökmeye çalışırdım. Bu, üstünsüz, esresiz Türkçe, bana hiç anlamadığım Kur’an’ı okumaktan daha zor geliyordu.”²⁴

Halide yine bulunduğu bir amin alayını da şöyle tasvir ediyordu: “Bir gün Hoca Efendi, Uzuncaova mektebine bir çocuk başlatacağını söyledikten sonra Haminne’den bizi de götürmek için izin aldı. Ablam ilahiciler, ben de aminciler arasına girdik. Fakirce bir aile olduğu için araba yoktu. Çocuk sadece alayın önünde yürüyordu. Yanımda sarışın bir kız vardı. Ben, amin diye bağırmaktan sıkılıyordum. Fakat bu yanımdaki kızcağız bana vazifemi ihtar ediyordu. Nihayet mektebe vardık; önümüze bir tencere sulu aşure koydular, elimize birer tahta kaşık sıkıştırdılar. Çocuklar yemeye başlayınca, ablam arkamdan beni çekti: Sakın yeme, dedi. Hocanın yüzündeki kırgınlık, oradaki fakara çocukları ile aramızdaki manevi ayrılık bana çok fena tesir etti.”²⁵

II.6.Halide’nin Muhayyilesinin Gelişimini Etkileyen Amiller, Kişiler ve Halide’de Tecessüsün Oluşumu

Halide, Üsküdar’a taşınmayı takip eden süreçte de Selimiye Camii imamının kendilerine hoca olarak tutulduğunu ifade etmekteydi. Onun bilhassa Şarki Anadolu’ya ait peri masalları veya şahsi maceralarını anlatması Halide’yi şaşkınlığa sürüklemekteydi. Süleyman Ağa’dan sonra da Eğinli Ahmed Ağa Lala gelmişti. Halide muhayyilesinin inkişafında bunun başta gelen amillerden olduğunu ifade etmekteydi. “Herhalde içtimai sanat tarafımın inkişafında o büyük bir rol oynadı. Bana Türklerin halk edebiyatını açan odur. Bundan dolayıdır ki daha fazla garp usulü talime ve yabancı lisana ehemmiyet verilen bir sınıfın muharrirlerinin herhangiinden fazla, Türk Edebiyatı’nın ruhunu kavrayabildim” demektedir.²⁶

“Ahmed Ağa daima hikayeler okumaktaydı. Bunlardan birincisi, beni çok cezbeden Battal Gazi²⁷ hikyesidir. Bir gün elinde kocaman siyah bir kitap gördüm, bana okumasını söyledim. O okurken ben kendimden geçiyor ve mütemadiyen sual soruyordum. Eski

²⁴H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 86.

²⁵H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 91.

²⁶H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s.103.

²⁷Battal Gazi (Öl. 122/740 (?) Emeviler devrinde Anadolu’da Bizans’a karşı yapılan savaşlarda ün kazanmış, Müslümanlar ve bilhassa Türkler arasında büyük bir gazi-velî hüviyetiyle yüceltilip destan kahramanı yapılmış Müslüman emirdir. Ahmet Yaşar Ocak, “Battal Gazi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 204-205.

yeniçerilerin kahramanlık hikayelerini anlatan bu kitap, muhayyilemi adeta tutuşturdu. Bana eski zamanın askeri destanlarını açtı. Bu kitapta beni teshir eden(büyüleyen) taraf belki kahramanlık tarafından çok fazla olan şarkvarî hayali idi. Kitap “Afrika Seyahatnamesi” kadar uzundu. Hemen okumaya başladım ve altı ayda ancak bitirebildim. Onda sadece vakalar değil, kudret, ses ve renkler beni geçiyordu (kendinden geçiriyordu). Hele Gazi’nin bir tek numarasının, bir nice küffarın kulaklarını patlatıp, canlarını cehenneme göndermesi, beni tir titretirdi.”²⁸

“Ondan sonra okuduğum, sarı kağıtlı Acem basması Ebu Müslim el-Horasani²⁹’nin hikayesidir. Manzumdu. Emevilerle dövüşüyordu. İnsan akli almayacak kadar uzun ve kanlı bir cidal. Bu kitabın içinde, daha sonra okuduğum İspanya engizisyonunu hatırlatan sahneler vardı. Bunu Battal Gazi’nin açık ve mert savaşları kadar beğenmemekle beraber, okurken adeta tüylerim ürperdi. Fakat bu eser bana, Asya’nın çok karışık ve sezilmesi müşkül olan taraflarını sezdirirdi. Burada insan, birçok unutulmuş medeniyetlerin, İslam’ın mert Arap dünyasına nasıl sızdıklarını inhitat (gerileme) tohumlarını nasıl ettiklerini, siyasi vahdedi nasıl bozduklarını sezebilirdi. Evet, İslamiyet’in o harikulade demokrasisine, halkın seçtiği idealist ve büyük liderleri yerine nasıl Asyaî ve karışık bir sürü insan girdiğini insan görüyordu. Şahsi emniyetsizliğin, müteakıl gayz(hınç) ve nefretin, bir veya öbür tarafını imha için ne akla gelmez şeytani vasıtalar kullandıklarını bu iptidai eserlerde sezmemek mümkün değil.”³⁰

“Ne Battal Gazi, ne de Ebu Müslim el-Horasani benim kahramanlarım arasında idi. Daha fazla, hayatlarının yarattığı muhteşem sahneler ve vakalar muhayyilemi kamçılıyordu. Ruhumun kahramanı Hazreti Ali idi. Ahmed Ağa onun harplerine ait bana birçok hikayeler okumuştur. Hazreti Ali’nin başta olduğu savaşlarda ve yerde herkes kendini emniyette hisseder gibi gelirdi. Bilhassa Hazreti Ali’nin insanları yiyen ejderhaları öldürmesi çok hoşuma giderdi. Hazreti Ali sadece savaş meydanı kahramanının karşısına çıkamadığı iptidai ve kolektif kafalardaki korku sembolünü yok eden bir manevi kudret ifade ediyordu. Milletlerin kafasındaki ve halkın ruhundaki mevkileri daimi olan kahramanların arasında garip bir

²⁸H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 104.

²⁹ Ebu Müslim Abdurrahman b. Müslim el-Horasani (öl. 137/755), İslam tarihinin önemli şahsiyetleri arasında yer almaktadır. Emevi hanedanının yıkılmasında ve Abbasilerin hilafete geçmesinde rol oynamıştır. İran, Özbekistan, Türkmenistan ve Dağıstan’da olduğu gibi Anadolu Türk halkı arasında da mübarek kahramanlardan biri kabul edilmiştir. O daima hakkı savunan, haksızlığa ve zulme karşı çıkan bir kişi olarak gösterilir. Onun kahramanlıklarına ilişkin yazılan ve mitolojik unsurlar içeren halk hikayeleri ve destanlar halk arasında zevkle okunmuştur. Hakkı Dursun Yıldız, “Ebû Müslim-i Horasânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 197-199.

³⁰H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 106.

benzeyiş vardı. Nihayet Hazreti Ali, düşmanlarına karşı mert ve insani davranan, zayıfları himaye eden, bir sima olarak tarihe geçti. Napolyonlar, İskenderler sadece yazıda, Hazreti Ali ve Hazreti Ömer gibiler insanların kalbinde ve kafasında ideal bir örnek olarak kaldılar.”³¹

Halide'nin gelişmesinde Woods Paşa'nın³² tavsiyesiyle gelen, kültürü yüksek ve çok akıllı bir kadın olarak nitelendirdiği eve yerleşen bir İngiliz kadın da etkili olmuştu. Bunun Carroll adlı güzel çocuğu da İngilizcilerinin gelişiminde etkili olmuştu. “Evvelki hocalarımdan onun farkı, sadece kültür sahasında değildi. Büyük bir adammışım gibi benimle ciddi meseleler konuşur, hayatının her tarafını bana anlatır dururdu. Bu, bende bir gurur uyandırmıştı. Kardeşlerime birtakım çocuk hikayeleri ve şiirler okurdu. Fakat bana İngiliz Edebiyatı'na, bilhassa Shakespeare ve G. Eliot'a³³ dair parçalar okutuyordu. Romancı olarak ihtisasımın kurumlarını bu kadın atmıştı diyebilirim. Benim derslerim, beraberce edebiyat parçaları okumaktan ibaretti. Fakat, aynı zamanda Mother adlı bir kitaptan da tercüme yapıyordu.”³⁴

Halide, Sultantepe'si'ndekison hocasının Fransız Edebiyatı öğretmek için gelen Doktor Rıza Tevfik³⁵ olduğunu ifade ediyordu. Onun daima İngiliz filozofu Herbert Spencer'dan³⁶ saatlerce bahsettiğini ifade etmekteydi. “Fakat beni asıl alakadar eden ve olgunlaştıran, onun Şark Edebiyatı'nın ve felsefesinin mistik tarafını izahı olmuştur. Bilhassa Arapça ve Farsçası emsalsizdi. Bana güzellik ve fikir bakımından emsalsiz ve yeni bir dünya tanıttı.” demekteydi. Rıza Tevfik geceleri de kalmakta, saatlerce konuşmakta ve Halide'ye yepyeni bir dünya

³¹H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 107.

³² Henry Felix Woods(1843-1929) Sir Henry FelixWoodsveya Woods Paşa, İngiliz subay ve Osmanlı paşası, 1858-1867 yıllarında Kraliyet Donanması'nda teğmen rütbesine kadar, daha sonra ise Osmanlı Donanması'nda amiralliğe kadar yükselmiştir. Osmanlı donanmasında 40 yıllık hizmeti bulunan paşa sonradan hatıralarını yazmış ve 1924 yılında Londra'da bastırmıştır. “Spunyard” adını taşıyan eser dilimize “Türkiye Anıları” ismiyle tercüme edilmiştir. Osman Doğan-Selman Kılınç, *Uzakları Görebilen Hükümdar Sultan İkinci Abdülhamid Han*, Hamidiye Kitaplığı, İstanbul 2015, s. 195.

³³George Eliot (1819-1880) George Eliot takma adıyla yazan “Mary Anne” ya da “Marian Evans”. Victoria döneminin en ünlü-en bilge İngiliz yazarlarından.Middlemarch, The Mill on the Floss önemli sayılabilecek romanlarından. Kemalettin Yiğiter, *İngiliz Romanı'nın Kısa Bir Değerlendirmesi ve William M. Thackeray'de Toplumsal Yergi*, Aktif Yayınları, İstanbul 2006, s. 17-18.

³⁴H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 142-143.

³⁵Rıza Tevfik Bölükbaşı (1869-1949) Türk kültür ve edebiyat tarihinde “feylesof” lakabıyla tanınan II. Meşrutiyet devri şair, edebiyatçı, felsefecisi ve politikacıdır. Doğu ve Batı dünyasına ait oldukça geniş bir felsefi birikime sahip olan Rıza Tevfik dönemin birçok aydını için yol açıcı bir rol oynamıştır. Abdullah Uçman, “Rıza Tevfik Bölükbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s. 68-70.

³⁶Herbert Spencer (1820-1903) İngiliz filozof ve sosyolog. Geniş bir alana yayılmış farklı türdeki bilgileri uyumlu bir şekilde birleştirerek Victoria çağına damgasını vuran kişilerden olmuştur. Birçok bilim dalında binlerce fikir ortaya atmış ve “evrim” teorisinde Charles Darwin'in bir numaralı rakibi olmuştur. Hasan Tahsin İnce, “Sosyal Darwinizm'in Din Sosyolojisi Açısından İncelenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, s. 42-59.

penceresi açmaktaydı. “Ben, güneşi de yağmuru da içine alan işlenmiş toprak gibi hocamın zengin hafızasının bütün servetini içime sindirmeye çalışıyordum. O da, o zaman yazmaya çalıştığım küçük şeyleri okur, beğenir ve beni bu yolda teşvik ederdi.” demektedir.³⁷

Halide, Salih Zeki Beyle³⁸ karşılaşmasını da şöyle aktarmaktaydı: “1900 senesinin sonundaki yazlık vakans (tatil) esnasında diğer derslerime nazaran zayıf olduğum riyaziyeyi kuvvetlendirmek için hususi ders almak istediğimi babama söyledim. Babam, birkaç gün sonra Salih Zeki Bey’in bana ders vermeye razı olduğunu bildirdi. Bu, bende hem büyük bir tecessüs hem de korku uyandırdı. Çünkü tâküçük yaşlarımdan beri riyaziyede bir dahi olduğunun söylentilerini işitir dururdum. O esnada Beyoğlu’ndaki rasathanenin müdürü, aynı zamanda da iki büyük mektebin hocası bulunuyordu.”³⁹

“Salih Zeki Hoca’nın Rıza Tevfik Hoca’dan fikir itibarıyla bambaşka tarafları vardı. Rıza Tevfik Hoca edebiyat ve sanat unsurlarının mistik taraflarına temayül eden bir zihniyet taşırdı. Salih Zeki Hoca’nın ilim ve felsefe mevzularında ifade ettiği çetin ve daimi alakası, daha fazla müspet ilimlere saplanmıştı. Salih Zeki Hoca, Rıza Tevfik Hoca’dan daha fazla ve yeni bir dünya görüşü açmıştı. Halbuki ben, o günlerde fikir itibarıyla daha fazla mistik ve ruhî tesirlere tabi idim. Salih Zeki Hoca benim tabîî temayülümün ifratının önüne geçti ve fikri tekamülümü ayarladı. Aynı zamanda Kolej’de başlayan genç ve serbest temayülün de önüne bir set çekti.”⁴⁰

“Akşamları babamla Salih Zeki Bey’e, Conan Doyle’un⁴¹ hikayelerini okumak bir vazife halini almıştı. Bu benim için faydalı oldu. Çünkü herhangi İngilizce eseri ele alıp, tabîî bir surette Türkçe olarak okumak yolunda beni bu akşamlar yetiştirdi.”⁴²

Halide izdivacını takip eden sürede de Fransız Edebiyatı ile meşgul olduğunu ifade ediyordu. “Fransız dilinin güzelliği, edebiyat şekillerinin kusursuzluğu beni teshir ediyordu.

³⁷H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 144-145.

³⁸ Salih Zeki (1864-1921) Bilim tarihçisi, matematik ve astronomi bilginidir. Salih Zeki’nin çalışmaları astronomi, matematik, mantık, bilim tarihi şeklinde dört başlık altında değerlendirilebilir. Astronomi alanında birçok kitap kaleme almış, Baş hoca İshak Efendi ve Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa’dan sonra çağdaş matematiğin Türkiye’ye girişinde önemli hizmetleri olmuş, cebirsel mantığın Türkiye’ye girişinde önemli çalışmalar yapmış, İslam toplumunda süregelen bilimsel çalışmaları günümüz bilim tarihi yöntemleriyle yeni baştan değerlendirmiştir. Yavuz Unat, “Salih Zeki”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 43-45.

³⁹H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 157.

⁴⁰H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 158.

⁴¹ Arthur Ignatius Conan Doyle (1859-1930) İskoçyalı yazar. Suç hikayelerinde bir çığır açmış olduğu söylenen karakter Dedektif Sherlock Holmes ve Profesör Challenger’in fikir babasıdır. Yazmış olduğu diğer eserler arasında bilimkurgu, tarihi kitaplar, oyunlar, şiirler ve kurgu dışı düz yazılar vardır. Harry Blamires, *A Short History of English Literature*, Routledge, London 2003, p. 329.

⁴²H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 161.

Mamaafih çok geçmeden şeklinden ve üslubundan, Fransız ruhunun güzelliğine karşı iptilasından ziyade, bu milletin fikir hürriyeti ve fikir namusu üzerinde duran tarafları beni yakaladı.”⁴³

II.7.Tiyatro ve Orta Oyunlarının Halide'nin Üzerinde Tesirleri

Halide Edib, tiyatro ve orta oyunlarının üzerindeki tesirlerini de şu ifadelerle dile getirmekteydi:

“Bunlar memleketin muhtelif sınıf, millet ve fertlerine, içtimaî rezaletlere, siyasi aksaklıklara dair açık imalı hicviyeler ve tenkitlere dayanırdı. Ahmet Ağa beni Karagöz'e de götürdü. Karagöz'deki bütün karakterler cemiyetimizin karikatürize edilmiş birer sembolü idiler. Hacivat bir nevi İstanbul'un ukalâ münevverini temsil ederdi. Karagöz ise daima itilip kakılan zahiri aptallığından istifade edilen, fakat ne yapıp yapıp en müşkül vaziyetlerde başını kurtarabilen, halkın çok dikkate değer bir ferdi idi. Evet, dayaktan, zulümden, hatta ölümden başını sıyıran, düşmanlarını daima maskara eden bir fert. Karagöz göçtü gitti. Fakat bir karakter örneği olarak başka kıyafetler içinde hala bu hayat görüşü bakidir. Bundan sonra kukla oyunlarını gördüm, bütün bunları çocukluğumda görmüş olmam, bana cemiyetimizdeki yerli karakterleri, daha çok tabii olarak ve realist bir şekilde sezdirebildi.”⁴⁴

II.8.Halide'nin Musiki Eğitimi

Halide Edib, babasının kendisini musikiye yönlendirmesini de şu cümlelerle ifade etmekteydi:

“Yine aynı günlerde yanlış olarak, babam musikiye istidadım olduğunu zannetmiş ve Devlet Efendi isminde bir piyano hocası tutmuştu. Bu yaşta piyanoya başlamak kolay bir iş değildi. İskemlenin üstüne benim için yüksek bir minder korlar, ellerimin cüsse nazaran büyük olmasına rağmen, parmaklarım bir türlü oktav yapamazdı. Hem piyanoya, hem de başka derslerime beni hep Saraylı Teyze çalıştırırdı.”⁴⁵

HalideSultantepesi'netaşındıkları zaman da Nuri Bey'den piyano dersleri almıştı. Halide bu safahatı şöyle anlatmaktaydı: “Babam beni Nuri Bey'e götürdüğü zaman piyanoda ıskala devrini hayli çabuk atlatmış, İtalyan musikisinin bazı havalarını çalmaya başlamışım. Babam bu ıskala devrinde inanılmaz bir sabırla, alaka ile oturur beni dinlerdi. Fakat ilk havayı

⁴³H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 162.

⁴⁴H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 116.

⁴⁵H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 104.

çalar çalmaz Nuri Bey'in Beşiktaş'ta bizim yokuşa muvazi olan bir yokuştaki evine bir akşam elimden tuttu götürdü. Keman, ut ve piyano çalan bir hayli sima arasından bir de saray mızıkasına mensup, uzun boylu bir asker vardı. Piyanonun iskemlesine bir minder koyduktan sonra Nuri Bey beni kaldırdı, oturttu. Önüme bir nota koydular, o kemaniye piyanoda refakat ettim. Salondakiler, belki yaşımın küçüklüğünden dolayı, bana büyük bir alaka ve muhabbet gösterdiler. Hele babamın sevincine payan yoktu. Belki muhayyilesinde beni, istikbalin meşhur piyanisti diye canlandırıyorlardı.”⁴⁶

Halide Madam Livardali isminde bir İtalyan'dan da şarkı dersi almıştı. “Mamafih bu ihtiyar ve emekli primadonna o devride beni İtalyan musikisinin dramatik ruhunun içine daldırdı” demektedir.⁴⁷

II.9.Halide Edib'in Amerikan Koleji Günleri

Halide, Amerikan Koleji günlerini de şöyle anlatmaktaydı: “İcadiye'ye gidişimizin asıl sebebi babamın beni Amerika Koleji'ne vermek istemesinden ileri geliyordu. Babam ben yedi yaşındayken Kolej'e müracaat etmiş ve benim orada kalıp büyümem için her türlü ısrarı yapmıştı. Fakat reddederek on bir yaşından evvel talebe alamayacaklarını söylemişlerdi. Nihayet İcadiye'de babam bana yeni bir nüfus kağıdı çıkartarak yaşımı büyültmüş ve Kolej'e yazdırmıştı. Fakat bu yaş büyültme hareketini bilen Kolej'in başındaki Doktor Patrick, bu kadar küçük bir kız çocuğunu geceli olarak alamayacaklarında ısrar etmişti.”

“Bu ilk Kolej'e gittiğim seneye ait intibalarım çok sarıh değildi. Sınıf arkadaşlarımdan en küçüğü idim. Bana yukardan bakıyorlardı. Ben korkunç bir yalnızlık ve çekingenlik içinde kıvranıyordum. İngilizce'yi hayli çabuk öğrendim, çünkü Kolej'de o devirde başka dil konuşulmazdı. Fakat İngilizceye alakam, babamın yakın dostu olan ve o zaman Türk Bahriyesi'nde bulunan Woods Paşa'nın benim için seçip gönderdiği hikayelerle başlar.”

“Mektepte, bu devirde benimle tek alakadar olan Gülfaris isminde harikulade güzel ve yüksek sınıflarda bulunan bir kızdı. Ondan başka da Türkçe bilen MissFensham beni odasına götürür, tercüme dersine devam eder ve aynı zamanda ömrü boyunca bana yardım etmiş olan MissDodd da benimle meşgul olurdu.”⁴⁸

“Bu devirde ancak bir sene Kolej'de kaldım. İrade(Padişah emri) ile mektepten çıkarıldım. Bu yıl içinde Teyze beni müşkül bir duruma soktu. Elimdeki İncil'i görünce fena

⁴⁶H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 139.

⁴⁷H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 142.

⁴⁸H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 120.

halde isyan etmişti. O zaman Kolej’de, İncil kültür derslerinin arasına girer ve ayrıca bir ders teşkil ederdi. Bunda zannedildiği kadar misyonerlik yoktu, diyebilirim. Hakikatte, insan Davud’un Zebur’unu, Süleyman’ın felsefi parçalarını okuduğu zaman bunda muayyen bir dinin parçasını değil, felsefi ve edebî düşüncelerin birer ifadesini görür. Hele muharebe kısımları bana az çok Battal Gazi Hikayeleri gibi gelirdi.”

“Her İngilizce bilen eğer kültür ve ilim taraflarıyla da alakadar ise mutlak İncil’i okumak mecburiyetindedir. Herhalde ben İncil’i eve getirince hemen ortadan kaldırıyorlar ve derslerimi hazırlayamıyordum. Üç defa paramla almış olduğum İncil birbiri ardına ortadan kayboldu. Bu, beni sınıfta küçük düşürüyordu, çünkü arkadaşlarımdan İncillerini isteyemiyordum.”⁴⁹

Halide, ikinci defa Koleje intikalini ve buranın etkilerini de şöyle aktarmaktaydı: “Kolej’de bilhassa geceli olmak ve ayda bir eve çıkmak beni muhitimin yeknesak ve ekseriyetle acı olan hakimiyetinden kurtardı. Talebe hayatının çeşitli olayları ve hayat tarzları daha serbest ve tabii bir şekilde şahsiyetimin inkişafına yol açtı. İçimde kapalı kalmış olan fikri temayüller önlerinde yeni ve geniş sahalar bulabildiler.”⁵⁰

Halide, ikinci defa Kolej’e gidişinde, muhtelif dinler hakkında malumat edinmeye çalıştığını ifade etmekteydi. “Kolej kütüphanesi buna müsaitti. Benim de en küçük yaşta başlayan olgun kafalı ve geniş ruhlu insanlarla temasın bu nevi manevi temayülleri kuvvetlendirmişti. Kolej kütüphanesi, kültürümün bu kısmına çok yardım etti.” Halide daha sonra tetkik ettiği Hıristiyanlık, Budizm ve İslamiyet hakkında değerlendirmelerde bulunmaktaydı.⁵¹

Halide, Kolej’de ilk sene, birbirinden mizaç ve görüş itibariyle bambaşka olan MissFensham ve Dr. Patrick ile karşılaşmıştı. Bunlar Halide’ye fikir ve ruh bakımından en derin tesiri yapmışlardı. “Miss Fensham’ın bilhassa İncil derslerinden çok istifade etmişimdir. İngiliz edebiyatının ve sanatının inkişafında, klasiklerden fazla müessir olan bu eseri, dini olduğu kadar fikri cephesinden de bana idrak ettirmişti. Dr. Patrick felsefe hocamızdı, çok geniş ve milletlerarası bir görüşe sahipti. Talim ve terbiyeye, hür ve tenkidi görüşün tekamül ettirilmesine bilhassa itina ederdi”⁵²

⁴⁹H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 121-122.

⁵⁰H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 148.

⁵¹H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 149-150.

⁵²H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s.151.

Halide, Kolej'in ikinci sınıfında edebi mevzularda, hatta fikri bakımdan arkadaşlarına hocalık edebilecek bir dereceye, evdeki hususi hocalar sayesinde eriştiğini ifade etmekteydi. “Ancak riyaziyede onlardan geri olduğunu ifade etmekteydi. Ahlak bakımından bu noktada gerilik belki benim için hayırlı oldu. Çünkü arkadaşlarıma, hatta birçok yaşlılara karşı içimde şimdi çirkin bulduğum bir üstünlük mudillesi (doğru yoldan sapış) vardı.” Demekteydi.

Halide, koleji değerlendirirken: “O zamanki Kolej'in sıhhatli ve normal talebesi, muhitin sade zevki, üzerimde büyük bir tesir yaptı. İnkişafı geri kalmış çocukluk ve gençlik denilen insiyaklar içimde uyandı. Yani bir taraftan vaktinden evvel inkişaf eden fikri tarafımla boğulup kalan maddî ve tabîî varlığım arasında bir muvazene hasıl oldu”.Demekteydi.⁵³

Halide Kolej arkadaşlarından bahsederken de: “Arkadaşlarım arasında, iyi piyano çalan, fakat derslerinde zayıf olan bir Ermeni ile bir de benden bir sınıf yüksekte olan bir Bulgar kızı vardı. O, zaman Kolej, son sınıf talebesine ayrı bir oda verirdi. Ben de geceleri onun odasında oturur, konuşur, istikbale ait beraber planlar yapardık. Her nasılsa hiç istidatım olmadığı halde bir de keman dersi alıyordum. İstikbal için yaptığımız planın başında şu vardı: İkimiz de Paris'e gideceğiz, o doktor olacak, ben, kemana çalışacağım; orada bir oda tutup Paris'in ilim ve sanat muhitinde isim yapacaktık.” Demekteydi.⁵⁴

Halide Kolej hayatı ile ilgili olarak ta “Kolej hayatı beni o kadar sarmıştı ki aile muhitindeki o günkü mutlakiyetin bütün arkadaş ve vatandaşların haremine nüfuz eden, insanları hareketlerinde tereddüde sevkeden havayı unutmış gibiyim”. Demekteydi.⁵⁵

II.10.Arabi Eğitimi

Halide, Mor Salkımlı eve dönüşünde Şükrü Efendi adlı hocadan Arabi derslerine başladığını ifade etmekteydi: “Şükrü bey Arap gramerini öğretmek için kendisine mahsus bir usul bulmuştu. Ben o usulü tecrübe ettiği ilk talebesi idim. Kur'an'ın manasını çok geçmeden anlamaya başladım. Haminne ayrılırken bana: Orada herkes beynamazdır; sakın geceleri Kul'euzü'leri ve Elham'ı okumayı unutma, demişti. Bunların manasını anlamak bana çok büyük teselli verdiği için, her çocuğun bunları yatarken Türkçe olarak tekrar etmesinin çok yararlı olacağına inanıyordum.”⁵⁶

⁵³H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 153.

⁵⁴H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 153.

⁵⁵H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 153.

⁵⁶H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 125.

“Merhum Şükrü Efendi’nin sistemi benim için çok faydalı olmuştu. Sistemin ilk muvaffakiyeti diye beni dinletmek için mütemadiyen eve büyük misafirler getirirdi. Aynı zamanda Şükrü Efendi gibi bir hocadan İslamiyet’i öğrenmek bana dinimiz hakkında sarıh bilgiler veriyordu. Beş vakit namazımı kılıyordum; Perşembe ve pazartesileri yüksek sesle ölülerin ruhuna Yasin okurken, benden başka kimse bulunmayan üst katın sofasına ve odalarına akseden sesimde adeta geçmiş günleri çağırın garip bir mana vardı. Dinin mistik tarafı, biraz da belki bu sofulaşmanın bir aksülameli (tepkisi) olarak başka başka tesirlerle bir hayli erken içimde uyanmaya başladı.”⁵⁷

II.11.Pedagoji Sahasına Geçiş

Halide Edib, 1909’lu yıllarda da pedagoji sahasına geçiyordu. Bu durumu şöyle ifade ediyordu: “Bu yıllarda çok alakadar ve üzerinde tetkikler yapmış olduğum pedagoji mevzuuna dair makaleler yazıyordum. Bu, o günlerde, Maarif Nezareti Müsteşarı olan Said Bey’in dikkatini çekmiş ve beni ziyarete gelmişti. Benden, Dârü’l-Muallimat’ı gezmemi, tetkik etmemi, ne gibi değişmeler lazım geldiğine dair bir rapor hazırlamamı rica etti. Münevver kadın sınıfının tedris meselesine yabancı kalmasını şiddetle tenkit ediyordum. Nakiye Hanım⁵⁸ ile beraber Dârü’l-Muallimat’ı ziyaret ettim ve imkan dairesinde tetkik ettim. Nakiye Hanım ve diğer hocaları dinledikten sonra bir rapor hazırladım. Nakiye Hanım mektebe müdür oldu.”⁵⁹

“Aksaray’daki eski Dârü’l-Muallimat, o devirde en fazla Arabi, Farsî ve Din dersleri ile meşgul oluyordu. Bunların ipkası (yerinde bırakılması) zaruri olmakla beraber, yeni bir ilmi görüşle, yaşayan bir Garb diline, modern tedrisata ve tedris usulüne ihtiyaç vardı. Talebenin yeni bir görüşle, yeni dünyaya ayak uydurabilmesi için yepyeni bir talim ve terbiyeden geçirilmesi hayati bir mesele idi. Talebede bir mesuliyet hissi, hoca ile işbirliği etmeyi, aynı zamanda hocanın daha açık fikirli olması, ifrada kaçın otoritesinin yumuşatılması lazım geliyordu.”⁶⁰

“Zaman, bize hoca ile talebe arasındaki muvazenenin ölçülü olmasının ne kadar elzem olduğunu ispat etmişti. Eğer bu tedris terazisinde hocanın otoritesi mutlakiyete ve talebeye

⁵⁷H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 126.

⁵⁸Nakiye Elgün (1882-1954), Türk siyasetçi ve eğitimcisi. Osmanlı kadın hareketi içinde yer alan, Osmanlı döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye’de kız çocuklarının eğitiminin yaygınlaştırılması için çalışmış bir eğitimcidir. Mustafa Özyürek, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Bir Eğitimci: Nakiye Elgün”, *Atatürk Dergisi*, C. 3, S. 2, 2014, s. 40-46.

⁵⁹H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 207.

⁶⁰H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 208.

hiçbir hak vermemek şekline kaçarsa genç nesilleri istibdada alıştırıran bir sistem yaratırdı. Aksi olarak talebenin hürriyeti ve hakları ölçüyü kaçıırır, terazinin gözünde ağır basarsa o zaman da fikir ve hareket sahasında talebe arasında bir anarşi husule getiriyordu. Bu hakikati bu gün sadece biz değil, Amerika dahi tamamiyle idrak etmemiştir. Hülasa, tedris sisteminin temelini sağlamlığı tamamen bu muvazeneyle bağlıdır.”⁶¹

“O yıl, kadın maarifi bakımından çok hareketli geçti, Ben Dârü’l-Muallimat’a tedris usulü hocası olarak girmeyi kabul ettim; gerek hoca gerek talebe sınıfı ile yakın temas benim için büyük bir ders oldu. Talim ve terbiyeye dair kitabımı⁶² ondan sonra yazabilmişim.”

“İki sene sonra Maarif Nezareti, kızlara bir idadi açtı ve aynı zamanda geceli olarak yeni bir Dârü’l-Muallimattesis etti. Biraz bu Dârü’l-Muallimat’tasonra da beş sene müddetle idadide hocalık ettim. Bilhassa talebe sınıfının her çeşidi ile yakın temas, hatta en yakın zamana kadar kendi memleketimde, Suriye’de, Hindistan’da ve Amerika’da, talebe hoca münasebetinin ölçüsünü az çok tespit etmekte bana bir rehber oldu. Başka bir mevzua geçmeden evvel burada Maarif Nezareti Müsteşarlığı, hatta Nezareti’nin başında bulunan, İstanbul Üniversitesi’nin kıymetli profesörleri arasında yer alan Said Bey’in⁶³ hatırası önünde hürmetle eğilmek isterim. Çünkü Türkiye’imizde kadın tahsilinin modernleşmesinde başrolü oynayan odur.”⁶⁴

II.12.1913-1914 Yılları Arası Maarif Nezareti’ndeki Değişime Dair Görüşleri ve Değerlendirmeleri

İlgili tarihe dair Halide Edib’in eğitime dair gözlemleri de şöyleydi: “Maarif Nezareti’ni birbiri ardınca tanınmış adamlar işgal etmiş olmalarına rağmen, hiçbirinin ortaya attığı esas ve planda kafi derecede vuzuh vardı denilemez. Emrullah Efendi’nin bu husustaki fikri belki en açıktı. O, en fazla yüksek tahsil ve üniversitelere ehemmiyet veriyordu. Aynı zamanda da Avrupa üniversitelerine bir hayli talebe göndermişti.”

⁶¹H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 208.

⁶²Halide Edip, *Talim ve Terbiye*, 1911. Halide Edip’in Amerikalı eğitimci H. Harrell Horne’un, “İlm-i Talimin Psikolojik Esasları” isimli eserinin Türkçe tercümesine konu ile ilgili çok sayıda batılı eseri de inceleyerek, buna kendi fikirlerini katarak oluşturduğu eseridir. Hamza Altın, “Halide Edip’te Eğitim Fikri ve Onun Talim ve Terbiye İsimli Eseri”, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Yıl 9, C. 14, S. 20, 2019, s. 1861.

⁶³Gelenbevizade Mehmed Said (1863-1937) Osmanlı devlet adamı ve eğitimci. Osmanlı Devleti’nde eğitimin birçok merhalesinde yer almış, 1912’de ve 1919-1920 yıllarında olmak üzere iki defa maarif nazırlığı görevinde bulunmuştur. Mustafa Ergün, *İkinci meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri(1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s. 254-255.

⁶⁴H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 209.

“Said Halim Paşa Kabinesi’nde, Emrullah Efendi’nin halefi Şükrü Bey’in de kendine mahsus fikirleri ve onları tahakkuk ettirebilecek iradesi vardı. Ben Şükrü Bey’le Maarif meselesinde anlaşamadım ve ondan dolayı çekildim. O keyfiyetten fazla kemiyete ehemmiyet verirdi. Maamafih hizmeti büyüktür ve ilk tahsil sahamızı genişletti.”⁶⁵

II.13.Halide Edib’in Teali Nisvan Cemiyeti’ndeki Eğitimle İlgili Faaliyetlere Dair Gözlemleri

Halide Edib Teali Nisvan Cemiyeti’ndeki eğitime dair faaliyetleri de şöyle aktarmaktaydı: “Bu ilk kadın kulübü bazı münevver kadınlar ve hocalar tarafından kurulmuştu. Gaye daha fazla fikri inkişaf istikametinde idi. Küçük merkezinde Fransızca, İngilizce dersleri verildiği gibi, aynı zamanda çocuk bakımı ve ev bakımı hakkında da malumat veriliyordu.”

“Gedikpaşa Amerikan Mektebi’nde Mrs. Marden ve Mrs. Bowen, İngilizce derslerini deruhte ettikleri gibi, mektebin salonunu da kadınlara umumi konferanslar verilmek için açmışlardı. Burada müfrit feminizme kaçan bir temayül olmakla beraber, gürültüden şöhret avcılığından çekiniliyor, ölçülü bir orta yol tutuluyordu.”⁶⁶

II.14.Halide Edib’in Evkaf Mektepleri’ndeki (Geleneksel Mekteplerdeki) Islahata Dair İzlenimleri

Halide Edib’in Evkaf Mektepleri’ndeki ıslahata dair izlenimleri de şöyleydi: “İttihat ve Terakki’nin en büyük Şeyhülislam’ı Hayri Efendi, Evkaf Mektepleri’nde (Vakıf okullarında) çok esaslı ve ciddi reformlar yapmaya başlamıştı. O günün medreseleri, kız, erkek karışık iptidaileri, hülasa hepsi geri ve skolastik zihniyetin tesiri altında idiler. Bunların hepsini Hayri Efendi kökünden ıslaha karar vermişti.”⁶⁷

“Camilere merbut iptidailer o zaman hemen hemen sadece Kur’an okuturlardı ve mekteplerin kendileri de oldukça harap ve izbe bir halde idi. Bunların modern işlenmesi için, evvela on iki tanesini birleştirerek mektep denilecek bir vasıfta ve merkezi bir semtte bir tek binaya aldılar. Bunlardan biri erkek, diğeri kızlar içindi. Başlarına oldukça ileri görüşlü ve kabiliyetli bir zat getirdiler. Kızlarınkinin müdürü Nakiye Hanım’dı. Ben de kız mekteplerinin umumi müfettişi olmayı kabul ettim.”

⁶⁵H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 234-235.

⁶⁶H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 224-225.

⁶⁷H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 237.

“Kız mekteplerinin merkezi Sultan Ahmed civarındaki bir binada idi. Arasında epeyce kolej mezunu ve çekilmiş olduğum Kız İdadisi’nde yetişen talebelerimden birkaçı, kabiliyetli bir hoca grubu teşkil ediyorlardı. İşte bu iptidailere modern olan ve hoca yetiştiren merkez Evkaf Kız Mekteplerinde, kanaatimce maarifininkini dahi geçkin bir nizam koydu ve kabiliyetli hocalar yetiştirdi. Sultan Ahmed merkezi tam manası ile modern bir yer olmuştu. Talim ve terbiye meselesini, muhtelif ilim şubelerine mensup, mektep idaresi denilen şeyi Garp’da görmüşlerden bir hayli tanınmış simalar bu mektebe haftada bir defa gelir, diğer Evkaf İdadileri’ndentoplananan hocalara sıra ile konferans verirlerdi. Bunların arasında Doktor Adnan, Akçura v.s. gibi bu sahada tanınmış selahiyetli simalar vardı.”⁶⁸

“Ziya Gökalp bu müessesenin başta gelen dostlarından biri idi. Maamafih merhum Şükrü Bey, bütün mekteplerin maarif tarafından ele alınmasını, yani merkezileştirme fikrini ortaya atınca, Ziya Gökalp de bu fikre taraftar oldu. Evkafa mensup mekteplerin sadece bir din müessesesi olduğunu ortaya atarak “laik”liğin ilk adımını atmak isteyenler bu hususta yanılıyorlardı. Çünkü Hayri Efendi’nin Evkaf mektepleri o günlerde fikir ve ilim sahasında cidden modern ve ileri bir yol tutmuşlardı. Müslüman cemaatinin elinde böyle bir teşkilatın kalmış olması bizim için hayırlı olur, hiç olmazsa Müslüman olmayan cemaatlerden geri kalmazdı.”⁶⁹

“Ben eski Evkaf Mektebi’nin hocalarını değiştirmeye muhalefet etmiş, sadece onlara kurs açmayı teklif etmiştim. Evkaf da bunu kabul etmişti. Bu usulün iyi netice verdiğini çok geçmeden memnuniyetle gördüm. Bize bağlı Evkaf hocaları arasında sıkı bir vahdet hasıl olmuş, emin yerlerden emin ihtiyar genç hepsi kurslara büyük bir hevesle gelmişlerdi.”

“Bu mekteplerin arasında Cihangir’de, dikkate değer bir hocanın başında bulunduğu bir mektep vardı. Onu hayli sık teftiş ederdik. Herhalde kibar bir aile efradı, belki sırf maddi ihtiyaçtan, belki de sırf mizacından doğan bir hususiyetle bu mesleğe girmişti. Adı Fikriye Hanım’dı. Arabi ve Farsi bilir, kültürü yüksek ve tarih bilgisi de dikkate değerdi. Yüzünde hiç unutamadığım, daima ciddi, fakat dikkate değer bir mana ifade eden müsamaha vardı.”⁷⁰

“Mektebi çiçekle dolu, yerleri daima ovulmuş, pencerelerinde kar gibi beyaz perdeler vardı. Erkek yavruların hepsi birer efendi, kızların hepsi o zamanın tabiri ile birer hanımdı. Çiçeklere onlar bakar, mektepleriyle iftihar eder ve konuşmalarında tabii bir nezaket hissedilirdi. Oğlan çocukların elleri ile yaptıkları küçük tahta iskemlelere oturup oyunlarını

⁶⁸H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 238.

⁶⁹H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 239.

⁷⁰H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s.250.

seyredebilirdiniz. Gariptir ki, bugün bütün dünyada çocukları boş saatlerinde elleri ile çalıştırıp onları meşgul etmek bir cereyan halini almıştır. Mektebin programına konulan yeni dersler için oraya bir genç hoca yollandı. Fikriye Hanım da din dersini verir ve mektebin idaresini elinde tutardı. Umumiyetle üç sınıflı kız erkek iptidailerinde bu yol tutulmuştu.”⁷¹

Halide Edib, 1916’da kendisini tahsil ve terbiye sahasında işgal eden hususun, Evkaf Mektepleri’ninŞeyhülislam Hayri Efendi tarafından modern şekle sokulmak hareketinde, Evkaf Mektepleri fahri müfettişliği ve aynı zamanda, o vakitler Sultan Ahmed civarındaki Evkaf Mektebi’ndeki dersleri olduğunu ifade etmekteydi. “Evkaf Mektepleri, Maarif’e geçince istifa ettim. Çünkü merhum Şükrü Bey’in Maarif Nezareti’ndeki hizmetinin büyük ve ferdi olduğuna kani olmakla beraber, tahsilin sıkı bir merkezîyetçiliğe tabi olmasına hiçbir zaman inanmadım”.⁷²

“Evkaf Mektepleri’ninHayri Efendi idaresinde, maarifimizde en isabetli yolu tuttuğuna kaniim. Herhalde onlar Maarif’e geçtiği zaman, orta mektepleri, Maarif orta mekteplerine faik(üstün) bir vaziyette idi”.⁷³

II.15.Konferanslar Vasıtasıyla Eğitim

Halide Edib, II. Meşrutiyet döneminde konferanslar vasıtasıyla verilen eğitimi de şöyle aktarmaktaydı: “Bu yıllarda Türk Ocağı kürsüsü, her nevi nutuklara ve hitaplara açık, salonunda da kültürümüzü yükseltecek oyunlar ve konserler verilirdi. Kadın ve erkek beraber iç salonda oyun seyretmeleri yahut nutuk dinlemeleri en evvel Türk Ocağı’nda başladı. Bu erkek ve kadın dinleyici kitlesine ilk defa olarak kadınlar da hitap edebiliyordu. Her halde Türk Ocağı kürsüsü halkın kültürünü genişletecek, konferanslar, piyesler ve konserler tertib edip duruyordu. O salonda meşhur bir Ermeni bestekarı ve piyanisti olan Komitas Vartabet adlı bir papazı da dinledim. Bu esnada Ocak’da bu haftalık programlar hakkında da efkarın ikiye bölündüğünü gördük. Bir taraf yalnız Türk eserlerini ve Türkler tarafından verilmesini istiyor, diğer tarafta bizimkilerle beraber başka milletlerin de eserlerini tanıtmanın kültürümüzü genişleteceği fikrini ileri sürüyordu. Bu taraf galebe çaldı”.⁷⁴

⁷¹H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 251.

⁷²H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 299-300.

⁷³H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 300.

⁷⁴H. E. Adıvar, *a.g.e.*,s. 252-253.

II.16.Halide Edib'in Suriye'deki Eğitim Faaliyetleri (1916-1917)

Halide Edib, I.Dünya Savaşı başlarında 4. Ordu kumandanlığına tayin edilmiş Cemal Paşa'nın Suriye'de mektepler açmak siyasetiyle kendisine başvurarak mektupla daveti üzerine gittiği Suriye'deki eğitim faaliyetlerini de şöyle aktarmaktaydı: “Cemal Paşa mektubunda Fransız manastırlarını, mekteplerini kapamaya mecbur olduğunu, maarif mekteplerinin kifayetsizliğini zikrettikten sonra Suriye vilayeti vasıtasıyla ve ordunun yardımıyla mektep açmak teşebbüsüne giriştiğini yazıyor, aynı zamanda benim şahsen gitmem veyahut bazı hocaların gitmesine vesatet etmemin mümkün olup olmadığını soruyordu. İlk Suriye'ye gönüllü olarak giden hoca Nigar Edib⁷⁵'dir. Beyrut'ta altı sınıflı bir mektep açtı ve her sınıf halk, çocuklarını bu mektebe gönderdi. Çok bariz bir Türk aleyhtarlığına rağmen bu mektepten o hoşnut göründü ve dostane bir vaziyet aldı.”

“1916 başlarında bir ikinci mektup daha aldım. Bu defa, Cemal Paşa, Nakiye Hanım ile beraber mahdut bir zaman içinde Suriye'ye gelip Şam, Beyrut ve Lübnan'da mektep açmak için bir plan hazırlamamızı rica ediyordu. Tatil günlerine tesadüf eden bu daveti kabul ettik.”⁷⁶

Halide Edib, bölgeye intikalinden sonra Cemal Paşa ile mektep planı hakkında konuşmak için bir araya gelmişti. “Ben, kendi ihtiyaçlarını herkesten iyi bildiklerine kani olduğum Arapların kendileri ile temas yapmadan bir tetkik yapmak ihtimali olmadığını en fazla garplılaşmış Arap unsuru Lübnanlılar olduğundan planı bilhassa Beyrut'da yapmayı teklif ettim. Muvafık buldu. Halkı memnun edecek bir idare tesisi ve bilhassa tahsil meselesinin zihnini çok meşgul ettiği anlaşılıyordu. Fransızların Araplara tesiri, siyasi gayeye dayanmakla beraber, tesis ettiği mekteplere bağlı idi. Dinî ve dar bir çerçeve içinde olsa dahi, bu vazih tahsil sistemleri olduğunda hiç şüphe yoktur. Cemal Paşa, tahsil meselesini, dinî olmaktan ziyade liberal ve Garb esaslarına istinat ettirmek istiyordu.”⁷⁷

“Planı Beyrut'da hazırladık. Rapor iki haftada hazırlandı ve aynı zamanda Lübnan ve Beyrut'daki Fransız manastırları, dini mektepleri hakkında da lazım gelen tetkiki de yapabildim. Tabî en yüksek mektep ve ilim müessesesi Amerikalıların idi, başında Doktor Bliss bulunuyordu. Maamafih Fransız manastırlarının loş duvarları arasında çocukların

⁷⁵Nigar (Edib) Saib, Halide Edib Adivar gibi Arnavutköy Amerikan Kız Koleji mezunu olan iki kız kardeşinden biridir. 1914 mezunudur. Hariciyeci Saib Bey ile evlenmiştir. Fevziye İdadisi gibi okullarda kısa süreli olarak öğretmenlik yapmış ve Beyrut (Lübnan'daki) Kız İlkokulunda müdirelik yapmıştır. Fatma Acun, “Arnavutköy Amerikan Kız Koleji Mezunları ve Meşhurları”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 11, S. 22(Güz 2015), s. 433-434.

⁷⁶H. E. Adivar, *a.g.e.*, s. 266-267.

⁷⁷H. E. Adivar, *a.g.e.*, s. 273.

kafasına ve karakterine dikkate değer bir kabiliyetle muayyen bir istikamet vermekte emsalsiz bir metotları vardı. Aralarında gerek kadın ve gerek erkek papaz ve rahibelerin bazılarını tanımak faydalı oldu. Fedakarlık ve ideallerine sadakat bakımından emsalsiz kimselerdi. Tarzlarını insan ne kadar kendi tarzına muhalif görürse görsün, idari kabiliyetlerini ve insani taraflarını takdir etmemek imkansızdır.”

“Raporun kısaca iskeleti şu idi: Beyrut, Lübnan ve Şam için Beyrut’da müşterek bir muallim mektebi tesis etmek, her üçü için şimdilik zikri geçen şehirlerde altı sınıflı birer mektep hazırlamak. Bu bir taraftan ekseriyetin tahsil hududunu teşkil etmesi ihtimaline rağmen, aynı zamanda bunların idadi ve muallim mektebi devresine de bir hazırlık olduğunu göz önünde tutarak programı ona göre tesbit etmek, Arapça, Türkçe ve Fransızca’yı dil olarak öğretmek Fransızca yerine İngilizce’yi tecviz edenler de yok değildi. Ben Fransızcada ısrar ettim, çünkü ekseriyet o güne kadar Fransız kültürü -biraz mübalağalı taklit vaziyetinde olsa dahi- içinde yetişmişti. İnsanları köklerinden koparmak çok kolay olmadığı gibi, az zamanda da çok muzır ve marazi bir vaziyete de sokabilir. Bu planı hazırlarken, birkaç ay sonra bunun bir kısmını tatbik için kendimin Lübnan ve Arap diyarına döneceğimi hiç düşünmedim. Bence mühim olan şey, tahsil vasıtasıyla millette uyandırılması lazım gelen yeni bir zihniyetin ilk temelini atabilmektir.”⁷⁸

“Kanaatimce Türkiye’nin, Arapları herhangi yabancı kültürden fazla Arap kültürüne bağlaması lazımdı. Fakat aynı zamanda Türk Devleti’nin muhtelif ve zıt unsurlarını birleştirmek için Türk kültürünü ve dilini öğrenmesi de lazımdı. Bunu da devletin açacağı yeni mektepler temin edebilirdi. Bana öyle geliyordu ki, Türkiye, tahsil istikametini ve idaresini tesbit ederken, istikbalde kendisiyle işbirliği yapabilecek bir müstakil Arap diyarını ve milletini göz önünde tutması lazımdı. Araplar, memleketlerini müdafaa eden Türkiye’yi istemiyordu. Çünkü Türkiye bilhassa tahsil ve idarede lazım gelen zihniyeti aşılamağa muvaffak olamamıştı.”⁷⁹

Halide Edib, 1916 yılının Eylül’ünde Cemal Paşa’nın daha önce hazırlanmış plana göre mektep açma faaliyetini üstlenmesi hususundaki daveti üzerine Lübnan ve Arap diyarına tekrar dönmüştü. Halide Edip, bu safahatı da şöyle aktarmaktaydı: “Ayin Tura Yetimhanesi için iyi bir müdür bulmayı ve müfettiş sıfatıyla onunla meşgul olmayı kabul etmişim. Yetimhane için bulunan kişi, Kızılay’da çalışmış, fevkalade yararlık etmiş, kendisi de çokluk

⁷⁸H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 275-276.

⁷⁹H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 266-277.

çocuk sahibi, yani baba yürekli bir adamdı. Lazım gelen hocaları bulmayı da, hocalık mesleğinde muvaffak olmuş ve benim eski bir dostum olan eşi üzerine aldı.”⁸⁰

“Daha evvel planımızda karar verildiği gibi kızlar için lise ve aynı zamanda muallim mektebi Beyrut’da tesis edilecek, ben orada kalacaktım. Lübnan ve Şam’da iki leyli(yatılı) ilk mekteb tesis edilecekti. Bunlar için seçtiğim hocalar ekseriyetle Evkaf Mektebi’ni modernleştiren eski talebelerimdi. Bu üç mektep için elliye yakın kadın hoca ve birkaç tane erkek, ikinci teşrin(Kasım) sonunda Arap diyarı ve Lübnan’a yollandılar. Beyrut, Lübnan ve Şam valileri, bize ellerinden gelen yardımı yaptılar. Günde on altı saat mübalağasız çalışıyorduk. Fakat Kânûn-ı Sâni(Ocak) ayının içinde mektepler açılmış talebe yerleşmiş ve tedrisat başlamıştı. Lise ve muallim mektebi, Nasıra’da üç vilayete hoca yetiştirmek üzere açıldı.”⁸¹

Halide Edib, aynı binayı paylaştıkları, rahibelerin idare ettiği mektebin diğer kısmını idare edenbaşrahibeMereFreige ile talim ve terbiyeye dair teatilerini de şöyle aktarmaktaydı: “MereFreigebenimle konuşmaya geldiği zamanlar çok memnun olurdum. Bana talim ve terbiye hakkında fikirlerini anlatır, nazik bir şekilde adeta nasihat verirdi. Onun bu husustaki kanaati ile benimki tabii hiç uymuyordu, fakat buna rağmen onu dinlemekten büyük bir huzur hissederdim. Talebeye her hafta banyo yaptırmaya şiddetle muarızdı. Halbuki biz en evvel, bunu temin için iptidaî de olması lazım gelen tertibatı temin etmiştik. Onlar ayda bir yıkanmışlar. Onlara göre bu kadar sık yıkanmak kızları kendilerini beğenmeye, kendi nefislerine ve vücutlarına fazla değer vermeye sevk edermiş. Bizim talebeye fazla serbesti vermemize de aleyhtardı. Hürriyetin insanları haylaz ve mütecaviz yapacağına inanıyordu. Bilhassa, rahibelerin en fazla üstünde durdukları nokta, iki talebe arasında dostluk ve fazla yakınlığın zararlarıdır. Onlar, mutlak üçer kişi bir arada bırakılmışlar.”⁸²

Halide Edib, açılan ilgili okulların giriş imtihanlarını da şöyle aktarmaktaydı: “Der-Nasıra’ya giriş imtihanları çok heyecanlı oldu. Yüksek sınıflar için yirmi beş boş yer vardı. Ekseriyeti Lübnan ve Beyrut’dan olmak şartıyla yüz yetmiş beş kişi müracaat etti. Bereket versin Şam talebesini mektebin kendisi intihab ediyordu. Lübnanlı talebe hemen hemen hepsi Hıristiyan, Beyrutlular karışık, Şam sadece Müslüman talebe gönderdi.”⁸³

⁸⁰H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 300.

⁸¹H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 301.

⁸²H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 303.

⁸³H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 304.

“Der-Nasıra aynı zamanda, lisan ve nakış, dikiş için ayrı ve serbest sınıflar açtı. Bekleme odaları, uyanık yüzlüsonraları çok kabiliyet gösteren Arap kadınları ile doluydu.”⁸⁴

“Dar görüşlü olmamak şartıyla milliyetçi olan herkes, her imparatorluğun müşterek dili ve kültürü ile beraber, kendi cinsine ve ülkesine mahsus kültür ve dili öğrenmesi icap ettiğine inanır, zannediyorum. Bilhassa Fransız mekteplerinden gelen Arap kızları, Arapça’ya hep yukarıdan bakarlardı. Birgün kültürlü bir Arap hanıma, peynirin Arapçasını sormuştum. Yanındakilere “fromage” ın Arapçasını bilen var mı diye sormuştum. Bizim açtığımız yeni mekteplerin hepsi Arapça’ya çok ehemmiyet veriyordu.”⁸⁵

II.17.Ayin Tura Yetimhanesi’nde

Halide Edib, Ayin Tura yetimhanesinde geçen günlerini de şöyle aktarmaktaydı: “Değil sadece Arap diyarında, diğer yerlerde, hangi cepheden alırsanız alınız, Ayin Tura Yetimhanesi’ndeki hizmetim kadar ruhumu tatmin eden hadiseler pek azdır. Çünkü oradaki ızdırap çekenler hep insan yavrularıydı. Hepsi, hiçbir kabahati olmadan inanılmaz mihnet ve biçarelik içinde kıvranıyorlardı.”⁸⁶

“Çocukları kendi ihtiyaçlarını temin için yetiştirmek, bir taraftan da çalıştırmak sayesinde intizama sokmak, mütevazî bir sanat sahibi yapmak icap ediyordu. Bundan dolayı bir marangozhane, bir kunduracılık atölyesi, bir örücülük, bir de terzilik sanatı açmak icap ediyordu.”⁸⁷

“İki ay sonra, bütün çocukların esvapları, kendileri tarafından örülmüş kumaştan yapılmış, pabuçları bitirilmişti. Yatakhaneler temizlik ve intizam içinde işliyordu. Genç doğramacılar, üç yüz tahta yatak kereveti hazırlamıştı. Çünkü, hiçbirini yerde yatırmak istemiyordum. Şilteleri atılmış, çarşafı temizdi. Aynı doğramacılar, küçükler için hazırlamakta olduğumuz Montessori sınıfları için lazım gelen masa ve edevatı da yapıyorlardı. Tedris programı beş sınıfa ayrılmış ve tatbika geçilmişti. Yedi yaşını geçmiş büyük erkek çocukların yirmi beşi için, büyük erkek çocuklardan bir çavuş seçiyorduk. Bu çavuşlar, verilen mesuliyetten ve hocalarla işbirliği yapmaktan büyük bir gurur hissettikleri için her biri kendi grubunu en iyi idare etmeye çalışıyordu. İş yapmak, temizlik, oyun ve musiki ile alaka onları meşgul ediyor ve çocuklar arasındaki insani münasebet normal bir

⁸⁴H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 306.

⁸⁵H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 305.

⁸⁶H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 306.

⁸⁷H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 310.

durum ve hayret edilecek bir ahenk göstermeye başlıyordu. Çünkü, iş ustaları ile beraber, bir de musiki hocası getirtmiş, mektebe basit bir bando hazırlıyorduk. İlk zamanlardaki, bilhassa Kürt ve Ermeni çocukları arasındaki birbirlerinin boğazına atılan husumet ve geçimsizliği hatırladıkça, iki ayda vücut bulan bu gelişme hayrete şayan görünüyordu.”⁸⁸

“Kürt çocukları, doğru sözlü, beklenilmeyen derecede insana bağlanan ve belli etmemelerine rağmen çok şefkatli idiler, fakat onları idare edebilmek için mutlaka adalete ve hakka bağlı, aynı zamanda çok kuvvetli bir irade lazımdı. Maamâfih liderlik hassaları(özellikleri) zayıftı, çünkü çabuk hiddet ederler ve hislerine mağlup olurlardı. İdaresi en kolay olanlar Türk çocukları idi, disiplin ve liderlik kabiliyetleri de çok kuvvetli olduğu gibi, çok sakindiler ve mektebin sulh unsurunu teşkil ediyorlardı. En ağır ve zor işlerde, bilhassa nefsenden fedakarlık lazım olan sahada onlara tamamen güvenebilirdiniz. Yemekhanede sükûn ve intizamı onların sükûnuna ve aynı zamanda metanetine borçluyum. Ermeni çocuklarının bilhassa musikiye istidatları büyüktü ve ekseriyetini teşkil ettikleri bando, yetimhanenin çok iftihar ettiği gibi muvaffakiyet teşkil ediyordu. İki ay süren geceli gündüzlü çetin ve öldürücü çalışmalardan sonra mektepteki nispeten düzelen umumî sıhhat ve bilhassa çocukların birbirlerine karşı muameleleri benim için büyük bir mükâfattı.”⁸⁹

Halide Edib, Arap diyarına üçüncü defa gelişini ifade ederken de: “Arap diyarına bir sene daha gelmeyi kabul ettim. Eğer harbi kazanırsak, sonsuz bir şefkat ve muhabbet eseri olan bizim mütevazi mekteplerin, hükümetimizin tutacağı yeni tedris sahasında ilk temel adım olmasını umuyordum.” Demektedir.

Halide Edib, 1917 Eylülünde tekrar bölgeye intikalini de: “1917 yılının Eylül ayında va’dimi yerine getirerek, bir sene için tekrar Suriye’ye döndüm. Hocaların birinci sene gösterdikleri gayret, kudret ve fedakarlık sayesinde, açtığımız mekteplerde ikinci sene tedrisat kolaylıkla devam etti. Ayın Tura hayrete değer bir şekilde ilerlemişti. Esasen yaz ayları programı da oldukça hafifti. Yetimlerin sayısı iki bin yüze çıkmıştı.”⁹⁰

“Ayın Tura’daki en faydalı değişme o yıl lağım, su ve elektrik tesisatı idi. Umumi temizlik, içindekiler arasında teessüs eden ahenk, muhtelif iş şubelerindeki gelişmedir. Talebe

⁸⁸H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 312.

⁸⁹H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 313-314.

⁹⁰H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 317.

arasından yetişen genç kunduracı sınıfı artık dışarıdan sipariş alabilecek bir vaziyete erişmişti.”⁹¹

Halide Edib, Ayin Tura’da görev alan Doktor Lütfü’nün icraatını de şöyle aktarmaktaydı: “Doktor Lütfü en fazla en küçüklerle uğraştı. Aralarındaki seksen küçük yavru, kendilerine en fazla dikkat ve ehemmiyet verilmesine rağmen, ötekiler kadar inkişaf edememişlerdi. Küçük Montessori bunları, küçük sandelyeleri, masaları, palmiyelerin yeşilliği ve güneşin ışığı altında gözü ve gönlü hoş ediyordu. Küçük çocuklar hocalarıyla burada çalışıyor ve oynuyorlardı. İşte bu küçükler, güneş banyoları ve o zaman, mektebin verebileceği gıdanın en iyisini almalarına rağmen hâlâ yüzlerinde hüznü vardı ve küçük vücutları tamamen gelişemiyordu. İnanıyorum ki ne kadar ileri olursa olsun insanîyet, aile yuvasının ve ananın yerini tutabilecek bir şey bulamamıştır. Ne kadar fennî usullere tabi olarak işlerse işlesin, hiçbir müessese onların yerini tutamıyor. İnanıyorum ki eğer aile sisteminin yerini tutabilecek resmi bir sistem bulunsa ve tatbik edilse, mutlak insan cinsinin hüviyetinde esaslı bir değişme olacak ve bu değişme daha iyi değil, daha çok fena olacaktır.”⁹²

⁹¹H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 317.

⁹²H. E. Adıvar, *a.g.e.*, s. 318.

Sonuç

Halide Edib'in eğitim geçmişinden geç dönem Osmanlı eğitiminin dinamiklerini kronolojik olarak şöyle ifade edebiliriz. Halide Edib'in eğitim cephesini kuvvetlendiren ilk tesirleri anneanne ve büyükbabasından aldığı görülmektedir. Hakeza Halide Edib çocukluğunda ev halkından pek çok masallar, hikayeler dinlediğini ve küçük yaşta kitap okumaya başladığını hatıralarında yazar. İlk okuduğu kitaplar Battal Gazi, Ebu Müslim-i Horasani, Mevlit, Sergüzeşt-i Mevt adlı kitaplardır Halide Edib, Amerikan Kız Koleji'ni bitiren ilk Türk kızıdır. Kolej'de ise İncil'le birlikte Batı edebiyatını da tanımıştır. Okuldaki derslerinin yanısıra özel dersler de aldığı görülmektedir. İngilizce, musiki, Kur'an ve Arapça derslerinden başka matematiği devrin en meşhur matematikçisi olan Salih Zeki'den, felsefe ve edebiyatı da Filozof Rıza Tevfik'ten okumuştur. Rıza Tevfik'in dersleri onun halk edebiyatına ilgisini çoğalttığı gibi, mistik temayüllerini de geliştirmiştir. Pozitivist olan Salih Zeki de ona pozitif ilimleri anlatmıştır. Bu iki zıt tesir Halide Edib'i ölçülü bir zihniyete ve kafa yapısına sahip kılmıştır. İlk kadın derneklerinden olan Teali-i Nisvan Cemiyeti'nin kurucularından olan Halide Edib, bu dernekte kadınların çeşitli sahalarda yetişmelerini temin için kurslar açılmasına önyak olmuştur. 1908'de Meşrutiyet'in ilanıyla gazete ve dergilerde imzası görülmeye başlayan Halide Edib, devamlı olarak terbiye ve okullar konusunda yazılar yazdığı için, devrin Milli Eğitim Bakanlığı'nın ilgisini çekmiş, kendisine 1909'dan itibaren Dârü'l-Muallimat'ta pedagoji öğretmenliği teklif edilmiş ve burada öğretmenlik yapmıştır. Ayrıca Evkaf'a bağlı vakıf okullarında müfettişlik gibi vazifeler icra etmiş, bizzat sahada olmuştur. 1916'da Cemal Paşa'nın daveti üzerine gittiği Beyrut ve Şam'da okulların düzenlenmesiyle ve yetimhanelerle meşgul olmuş, uygulamalarıyla burada başarılı sonuçlar elde etmiştir. Sonuç olarak 1882-1918 arası dönemi kapsayan bu otobiyografiden hareketle bu kritik dönemde eğitime ilişkin bazı temel yaklaşımların yeniden düşünülmesi gerektiği görülmektedir. İlgili yazarın aile bireyleri, kitap(dinî ve dinî olmayan), tiyatro ve tabii ki öğretmenleri ve okul arkadaşlarına kadar çok çeşitli yerlerden etkilendiği görülmektedir. Bu çeşitli etkilerin o dönemde mevcut olan eğitim seçenekleriyle paralellik arz ettiği de görülmektedir. Yabancı ya da yerli, resmi veya gayri resmi(örneğin evde) eğitim, bizzat eğitimin içinde yer alma vb. hususlara bir bütün olarak bakıldığında ilgili kaynağın geleneksel olarak resmi okul sistemi perspektifinden bakılmış olan eğitim tarihinin bazı başlıklarını doldurmaya yardımcı olduğu da görülmektedir.

Kaynaklar

ACUN, F., “Arnavutköy Amerikan Kız Koleji Mezunları ve Meşhurları”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 11, S. 22, 2015, s.433-434.

ADIVAR, H. E., *Yeni Turan Raik'in Annesi*, Atlas Kitabevi, İstanbul 1967.

....., *Ateşten Gömlek*, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

....., *Mor Salkımlı Ev*, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

ALTIN, H., “Halide Edib’te Eğitim Fikri ve Onun Talim ve Terbiye İsimli Eseri”, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Yıl 9, C. 14, S. 20, 2019, s. 1861-1895.

BLAMİRES, H., *A Short History of English Literature*, Routledge, London 2003.

DOĞAN, O.- KILINÇ, S., *Uzakları Görebilen Hükümdar Sultan İkinci Abdülhamid Han*, Hamidiye Kitaplığı, İstanbul 2015.

ENGİNÜN, İ., *Halide Edib Adıvar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

ERGÜN, M., *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri(1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.

İNCE, H. T., “*Sosyal Darwinizm’in Din Sosyolojisi Açısından İncelenmesi*”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.

OCAK , A. Y., “Battal Gazi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, s. 204-205.

Osman Zeki Bey, *Osmanlı Çöküş Döneminde İlköğretim -Kıymetdar Hatıralarımdan Bizde Maârif-i İptidaîyye*, Haz. İbrahim Caner Türk, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

ÖCAL, M., “Amin Alayı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 63.

ÖZYÜREK, M., “Osmanlı’dan Cumhuriyete Bir Eğitimci: Nakiye Elgün”, *Atatürk Dergisi*, C. 3, S. 2, 2014, s. 29-40.

TANSEL, F. A., “Halide Edib-Adıvar, Hatıralar: Mor Salkımlı Ev”, *Belleten*, C. 30, S. 118, Nisan 1966, s. 303-319.

UÇMAN, A., “Rıza Tevfik Bölükbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s. 68-70.

UNAT, Y., “Salih Zeki”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s.43-45.

URGAN, M., *İngiliz Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

YILDIZ, H. D., ‘Ebû Müslim-i Horasânî’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 197-199.

YİĞİTER, K., *İngiliz Romanı'nın Kısa Bir Değerlendirmesi ve William M. Thackeray'de Toplumsal Yergi*, Aktif Yayınevi, İstanbul 2006.